

Bónis Ferenc

Erkel Sándor és a korabeli európai zene

Brahms, Dvořák és Goldmark magyarországi kapcsolatai

Erkel Sándornak, az Erkel-név diadalmas továbbvivőjének munkásságáról több ízben esett már szó az újabb zenetudományi irodalomban: zeneszerzőként Sziklavári Károly, koncert-karmesterként e sorok írója méltatta. Munkásságának feltárt és bemutatott dokumentumai szerint a *Himnusz* zeneszerzőjének négy muzsikusi fia közül az 1846 és 1900 között élt Sándor tette a legtöbbet azért, hogy Budapest ne csupán egyik vidéki városa legyen az Osztrák-Magyar Monarchiának, hanem egyik zenei fővárosa Európának.

Tizenöt esztendősen már a pesti Nemzeti Színház zenekarának üstdobosa volt, 19 esztendősen a női kar korrepetitora. 1873-ban, Hans Richter zenei vezetése idején és nyilvánvalóan az ő javaslatára, Erkel Sándort nevezték ki a színház karigazgatójává. Richter 1871 és 1875 között vezette a Nemzeti Színház operai tagozatát és a Filharmóniai Társaságot; tőle kapott ösztönzést a korszerűség és a nemzetközi kapcsolatok előmozdítása terén az ifjú Erkel. Richtert személyes kapcsolatok fűzték Liszt Ferenchez – és még szorosabb művészi szálak Richard Wagnerhez. Wagner oly sokra tartotta Richter előadói képességeit, hogy 1876-ban őrá bízta a bayreuthi Festspielhaus megnyitó előadásainak betanítását és vezénylését. Ez pedig sokat érő ajánlólevél volt, hiszen Wagner az életét tette bayreuthi színházának sikerére. Ha tehát a színház megnyitó előadásainak zenei vezetésére – a *Nibelung gyűrűje*-ciklus teljes bemutatására – Richtert hívta meg, ez azt jelenti, hogy e felelősségteljes feladatra a világ valamennyi karmestere közül a győri születésű muzsikust tartotta a legalkalmasabbnak. Richter, 1875-ben elbúcsúzott Budapestről; utódául mind a Nemzeti Színház operai tagozatának, mind a Filharmóniai Társaságnak vezetőjeként Erkel Sándort javasolta, aki hivatalosan 1876. január 1-jétől, de gyakorlatilag már 1875-től betöltötte e kettős posztot.

Az apa, Erkel Ferenc, hosszú élete során nemigen lépte át Ausztria-Magyarország határát. Sándor fia viszont szívesen gazdagította tapasztalatait külhonban. 1875-ben Bécsbe utazott, hogy meghallgassa az *Aidát* Verdi vezényletével. Ennek a magyar operalátogatók is látták a hasznát: az *Aida* ugyanis Erkel Sándor vezényletével még abban az évben színre került a Nemzeti Színházban. 1876 nyarán Bayreuthba, majd Párizsba és Itáliába ment új darabokat, új énekeseket meghallgatni. A *Nibelung gyűrűje* Richter-vezényelte előadásának élményét – és az *Istenek alkonya* partitúráját hozta magával. Alig néhány hónappal Richter ősbemutatója után, 1876. december 29-én, már elhangzott a Filharmónikusok előadásában az *Istenek alkonya* zárójelenete. Soha ilyen frissen nem követte addig Budapest a nagyvilág zenei fejlődését.

Ez a korszerűsége törekvés mutatkozik Erkel Sándornak a későromantika másik német nagymesteréhez, Johannes Brahmszhoz fűző kapcsolatának alakulásában is. 1877. no-

vember 28-án Erkel Sándor vezényletével először csendült fel szimfonikus Brahms-mű Magyarországon: a *Változatok egy Haydn-témára*. A következő évadban, 1878. november 13-án újabb Brahms-kompozíciót vitt a budapesti közönség elé: a *II. szimfóniát*. E mű az előző évben keletkezett, így viharos gyorsasággal jutott el Budapestre.

Közvetett bizonyíték valószínűsíti, hogy a német zeneszerző jelen volt *II. szimfóniájának* első budapesti előadásán. E bizonyíték Brahms levele, amely a zeneszerzőnek egy, az előző évben, bizonyára személyes találkozás során tett ígéretére hivatkozik. Íme, az Erkel Sándornak írt Brahms-levele – ez is, mint a következők, a magam magyar fordításában:

1879. november 1.

Igen Tisztelt Igazgató Úr,

Örülök, hogy most betarthatom a múlt évben tett ígéretemet és hálás köszönettel elfogadom dec. 10-re szóló meghívását. A II. szimfóniát sok rövidítéssel fogom Önöknél előadni. Mint zongorista nem vagyok elég szorgalmas ahhoz, hogy mást javasolhatnék, mint saját koncertemet.

Miután ugyanannak a zeneszerzőnek két nagyobb műve a műsort nagyon egyhangúvá tenné és a közönségtől is túl sokat követelne, gondolja meg talán: ne vegyük-e a szimfónia helyett Haydn témájára írt zenekari variációmát, vagy a koncert helyett csak néhány szóló számot zenekar nélkül?

A koncert szólamai (és partitúrája) Pesten vannak-e?

*Kiváló tisztelettel odaadó híve
J. Brahms*

Brahms beváltotta ígéretét; első budapesti filharmonikus fellépésére 1879. december 10-én került sor a Duna-parti Vigadóban. Erkel Sándor és a zeneszerző vezényelt. A műsoron Berlioz, Brahms és Liszt művei hangzottak el; Brahmsot a *d-moll zongoraverseny* és a *II. szimfónia* képviselte. A zongoraverseny szólóját Brahms játszotta Erkel Sándor vezényletével, a *II. szimfóniát* a zeneszerző dirigálta. (Vajon az általa említett „rövidítések” alkalomszerűek voltak-e – vagy épp általuk érte volna el a mű ma ismert, végleges formáját?) A siker mindenképpen káprázatos volt. Olyannyira, hogy a következő szezonra, 1880 telére vagy 1881 farsangjára máris visszahívták Budapestre Dubez Péter filharmoniai hárfás közvetítésével. Brahms azonban ekkor nem ért rá; lemondását az alábbi sorokban tudatta Erkel Sándorral:

Igen tisztelt Uram,

tudja, milyen szívesen jövök Pestre, így nem szükséges részletesen elmondanom, mennyire sajnálom, hogy ez ezen a télen sajnos nem lesz lehetséges, se karnevál idején, se utána.

Ezt elmondtam Dubez urunknak is, kizárólag az ő szíves, szűnni nem akaró unszolása sajtolt ki belőlem egy „talán”-t. De április közepéig el vagyok foglalva Németországban, és belátom, hogy ezúttal le kell mondanom a vidám pesti napokról.

Szívből sajnálom, és jövő télre szép kárpótlást remélek.

*Kiváló tisztelettel odaadó híve
J. Brahms*

Az 1881/82-es szezon kezdetén, 1881. november 9-én Brahms valóban eljött Budapestre és fellépett a Filharmóniai Társaság hangversenyén. Elmondhatjuk: ez az est a Társaság történetének egyik legfényesebb diadalát hozta. Brahms, aki elégedett lehetett 1879-es budapesti sikerével, ezúttal ösbemutatóra adott alkalmat Erkel Sándornak és zenekarának: nálunk játszott először magyar motívumot is feldolgozó *B-dúr zongoraversenyét*. A monumentális, négy tételes koncert karmestere Erkel Sándor volt; az előző évben írt *Akadémiai ünnepi nyitányt* és a szintén hazai bemutatóként felhangzó *I. szimfóniát* Brahms vezényelte. A hangverseny előkészületeivel kapcsolatban fennmaradt Brahmsnak egy Bécsben, 1881. októberében feladott saját kezű levelezőlapja:

*Erkel Sándor
karnagy úrnak
Pesten*

*Igen tisztelt Uram,
A partitúra és a szólamok holnap kora reggel útra kelnek, csütörtökön tehát kezei közt lesznek. Remélhetőleg lesz rá ideje, hogy egyszer végigjátsszák a darabot, sokat használna próbánknak. Kérem, hogy a partitúrát semmiképp se adja ki a kezéből!*

*Kész híve
J. Brahms*

A bemutató hangverseny másfél órára Magyarországra irányította a zenei világ figyelmét. Brahms bécsi hívei, a „brahminok” élükön Hanslickkal, a rettegett zenekritikussal és Theodor Billroth sebészprofesszorral nagy számban képviseltették magukat a koncerten. A fővárosi sajtó viszonylag nagy teret szentelt az újdonságnak; a megjelent cikkekben az óvatos elismerés hangja az óvatos fenntartásával váltakozott. A *Pesti Napló* szerint „Szerzeményei, amelyek csak gondos tanulmány és figyelmes, többszöri hallás után tárják fel szépségüket, folyton nagyobb közönséget hódítanak; – de népszerűvé még nem igen tudott válni nálunk sem. Művészete sokkal komolyabb és komplikáltabb, hogysem rohamos hódításra képes lenne. Műveit mély érzelem jellemzi, de erős reflexió is, amely többnyire útjába áll a hatás közvetlenségének; nem kecs, hanem inkább a nagyság, nem mosoly, hanem inkább a filozofálás az ő sajátossága.” A zongorista Brahmsról úgy vélte a névtelen kritikus, hogy „játéka sohasem lép előtérbe” – ami, egy versenymű szólistájáról szólva, nem kifejezett elismerés –, „nem használja a virtuozitás mesterfogásait, s ez az oka, hogy valami meglepő hatást nem is gyakorol. Szép, valóban nemes előadása előnyeit a közönség mégis kiérezte, s tetszésnyilvánításával elég hálás is volt érte.” Magyarra fordítva: a kritikus elismeri, hogy neki ugyan nem, de a közönségnek mégis tetszett Brahms zongorajátéka. Erkel Sándor karmesteri munkájáról egyetlen méltató szót sem találunk a cikkben. Amit a dirigens szemlátomást nem vett a szívére: 1882. március 29-én újra megszólaltatott egy Brahms-újdonságot, az előző évben írt *Tragikus nyitányt*. Ez két évvel később, 1884. április 2-án újra elhangzott Budapesten, ezúttal a szerző vezényletével. Itt került először hazai műsorra Brahms *III. szimfóniája* is. 1886. december 16-án a *Hegedűverseny* hangzott el Magyarországon először, Erkel Sándor vezényletével, Nachéz Tivadar szólójával.

Antonin Dvořákot is Erkel Sándor fedezte fel a magyar közönség számára. 1879. november 12-én bemutatta a Filharmonikusokkal a cseh zeneszerző *III. szláv rapszódia*ját. Ez volt a Magyarországon megszólaltatott első zenekari Dvořák-mű. 1879-ben keletkezett, tehát igen gyorsan eljutott hozzánk. Akárcsak Dvořák 1878-ból való op. 44-es *Szere-nádja*, amely 1880. november 3-án hangzott fel Budapesten Erkel Sándor pálcája alatt. Ugyanő 1882. december 6-án Dvořák *I. szimfóniá*ját vezényelte. Szívesen vette volna, ha a zeneszerző maga dirigálja az újdonságot. Meghívását a prágai mester el is fogadta. Ezt írta a budapesti Filharmonikusok vezetőjének:

Prága, 1882. október 17.

Igen tisztelt Uram

Szíves ajánlatát, hogy szimfóniámat vezényeljem Pesten, hálás köszönettel ezennel elfogadom.

Ha a viszonyok lehetővé teszik és a szezon során semmiféle akadály nem zavar meg, a legnagyobb örömmel jövök, hogy gyönyörű városukat ebből az alkalomból is megismerjem. Később akkor még írok Önnek.

A különleges megtiszteltetést, melyet művem és személyem iránt tanúsít, ismételten szívből köszönöm és vagyok

teljes tisztelettel híve
Ant. Dvořák

Az évad során azonban felmerülhettek bizonyos akadályok, mert Dvořák akkor nem jöhetett Magyarországra. Az *I. szimfónia* budapesti bemutatója így Erkel Sándor érdemeit öregbíti. 1886 tavaszán a magyar muzsikusz újabb kísérletet tett, hogy Dvořákot műveinek bemutatására Budapestre hívja. A cseh zeneszerző akkoriban, angliai megbízás alapján, *Szent Ludmilla* című oratóriumán dolgozott, ezért rendkívül udvarias levélben elhárította a meghívást.

Prága, 1886. március 2.

Igen tisztelt Uram

Szívből köszönöm szíves meghívását, amelyet rendkívül megtisztelőnek tartok. De sajnos, máris hozzá kell fűznöm, hogy lehetetlen elfogadnom.

Épp mostanság szörnyen sok dolgom van. Egy Angliának szánt nagyobb művön dolgozom, mely rettenetesen igénybe veszi minden időmet. Így minden egyebet félre kell tennem.

Teljesen vigasztalan vagyok – de ez tényleg nem megy – nem megy!

Kérem, bocsásson meg – biztosíthatom, mindent el fogok követni, hogy talán jövő ősszel, ha Önnek megfelel, elmehessek Önökhöz.

Akkor talán műsorra tűzhetné d-moll szimfóniámat, esetleg „Die Geisterbraut” című kórusművemet szólóval. De inkább nem javaslok semmit sem, cselekedjék akkor legjobb belátása szerint.

Tehát ismételten kérem bocsánatát, és hálásan köszönöm a meghívást.

Szívélyes jókívánságokkal a mielőbbi viszontlátásig Buda Pesten!

Híve
Antonin Dvořák

Erkel Sándor, a lemondás ellenére is, rendületlenül folytatta Dvořák műveinek magyarországi népszerűsítését. 1886. április 5-én újra előadta a cseh zeneszerző *I. szimfóniáját*, november 29-én és 1887. november 23-án a *Scherzo capriccioso*t, 1887. február 25-én a *II. szimfóniát*, 1888. december 12-én a *III. szimfóniát*, 1893. január 25-én pedig a *Huszita nyitányt*. E hangverseny után érte Erkel Sándort második agyvérzése, amelyet három éves karmesteri kényszerszünet követett. Betegsége idején figyelemre méltó vendégjárás volt megfigyelhető: Európa legjobb karmesterei jöttek Budapestre, hogy biztosítsák a filharmonikus hangversenyek folyamatosságát. Hans Richter, Bayreuth, Bécs és London ünnepelt karnagya két teljes évadon át helyettesítette beteg kollégáját; 1898. február 9-én ő mutatta be nálunk az *Új világ-szimfóniát*, míg a betegágyból időlegesen felkelt Erkel Sándor 1898. november 8-án Dvořák *Otello-nyitányát*, 1899. november 8-án pedig *Hegedűversenyét* dirigálta, utóbbit František Ondříček szólójával.

1899. december 20-án teljesült Erkel Sándor régi kívánsága. Dvořák eljött Budapestre és vezényelte a Filharmonikusokat. Három művét szólaltatta meg: a *Hősi dal* című szimfonikus költeményt, a *Gordonkaversenyt* és a *Karnevál-nyitányt*. A hangversenyen Erkel Sándor is a karmesteri pulpitusra lépett: Mendelssohn *A szép Meluzina-nyitányát* és Haydn *A vadászat* című szimfóniáját dirigálta. Közös hangversenye Dvořákkal egyik utolsó művészi elégtétele volt rövid életének; utána már csak két alkalommal szerepelt koncert-karmesterként. De Erkel Sándor így is a hazai Dvořák-kultusz úttörője volt: 1879 és 1899 között a prágai mesternek nem kevesebb, mint nyolc művét vezényelte hazai bemutatóként, és további öt mű bemutatásának adott helyet a Filharmoniai Társaság műsorán.

Erkel Sándornak a keszthelyi születésű, Bécsben letelepedett Goldmark Károly műveinek magyarországi népszerűsítésében is nagy szerepe volt. Mint a Nemzeti Színház leendő zenei vezetője minden bizonnyal jelen volt 1875. március 13-án a bécsi Udvari Operában, a Liszt által pártfogolt Goldmark első dalművének, a *Sába királynőjének* bemutatóján. Ezt követően, már az 1875. december 8-i filharmonikus koncerten elhangzott Budapesten a nagy sikert aratott opera *Bevonulási indulója*, majd 1876. március 18-án a teljes mű hazai premierje a Nemzeti Színházban: ez is Erkel Sándor vezényletével. Feltehetőleg ekkor hívta meg a karmester a zeneszerzőt, hogy vezényelje valamelyik művét filharmonikus hangversenyen. Goldmark – mint az alábbiakban következő leveléből következik – igent mondott. Mégis tiltakoznia kellett, amikor Erkel Sándor, az ő megkérdezése nélkül, rövid úton műsorra tűzte egyik szimfonikus darabját szerzői vezénylettel, és erről csak egy hónappal korábban értesítette. Válasza magyar fordításban így hangzik:

Gmunden, 1876. október 30.

Kedves Barátom!

Szívest-örömet teljesítem ígéretemet. Örülök, hogy a kiváló zenekarral adhatom elő művemet, törlesztve ezzel legalább egy részét hála-adósságomnak. Hogy azonban Ön, kedves barátom, ismételten műsorra tűzi nevemet anélkül, hogy előzetesen értesített volna, legalábbis óvatlanság. Ha arra nincs is oka, hogy kételkedjék készségemben: azt mégsem tudhatja, hogy a meghatározott időben szabad vagyok-e. Szerződésileg köteleztem magam, hogy jelen leszek Sábám előadásán Hamburgban, amire hamarosan sor

kerül. *Mi lesz, ha egybeesik a két előadás? Miután azonban minden bemutató későbbre toródik: reméljük, így lesz a hamburgival is.*

Legszívélyesebb üdvözetem a derék művésztársaknak, akik munkáimat – önmagát is beleértve – oly pompásan tolmácsolják

az Önök
Goldmark Károlya

A hangverseny végül szerencsésen lezajlott 1876. november 28-án. Goldmark műve, a *Falusi lakodalom* című szimfónia zárószámként hangzott el a zeneszerző vezényletével; előtte Erkel Sándor dirigálta Schumann, Volkmann és Liszt műveit. 1878. november 13-án a *Hegedűverseny* érte meg első budapesti előadását. 1879. november 12-én újabb Goldmark-bemutatónak tapsolt a pesti közönség: az ugyanabban az évben keletkezett *Penthesilea-nyitány*nak. A következő Goldmark-premier, a *II. szimfónia*, 1887. december 14-én volt. A zeneszerző 1888. november 28-án vezényelte legközelebb saját művét, a *Tavasszal* című nyitányt. A bemutató előkészítésével kapcsolatban Goldmark levelet írt Erkel Sándornak, amely magyar fordításban így hangzik:

Gmunden, 1888. október 26.

Kedves Barátom!

Mellékelten küldöm Önnek az új nyitány partitúráját. Itt ugyanis abszolút semmi alkalmam nincs rá, hogy szólamaimat kiírassam; több, mint bizonytalan lenne Bécsbe küldenem. Ezért azt látom a legcélszerűbbnek, ha Önnek küldöm el a partitúrát azzal a kéréssel, hogy egy minden tekintetben megbízható másolóval írassa ki a szólamokat (8 első-második hegedű, 6 brácsa, 5 nagybőgő és cselló), és természetesen az én költségemen. Szeretnék a mégiscsak nehéz műből 3 próbát tartani. De nagyon célszerű lenne, ha Ön kedves barátom, már érkezésem előtt tartana egy olvasó, azaz javítópróbát, hogy arra ne kelljen túl sok időt vesztegetnem.

Kellő időben megérkezem Budapestre.

Addig is szívélyesen üdvözli híve
Goldmark Károly

Az a tény, hogy Goldmark néhány héttel az előadás előtt pesti kottamásolóval íratta ki műve szólamait, azt bizonyítja, hogy ilyenek korábban nem voltak: vagyis a hazai premier egyszersmind az ősbemutató volt. A karmester iránti nagyfokú bizalmáról tanúskodik, hogy a szólamjavító próbát az éles hallásáról híres Erkel Sándorra bízta. Erkelnek annyira tetszett az új nyitány, hogy azt a száz esztendeje meghalt Mozart emlékkoncertjén 1891. december 2-án, különös módon, újra megszólaltatta. 1889. december 18-án Goldmark ismét vezényelte a Filharmonikusokat: ezúttal *A leláncolt Prometheus* című nyitányát mutatta be, amely szintén az előadás évében íródott. Erkel Sándor két újdonságot hozott: Mozart *Prágai szimfóniáját* (amelynek ez volt az első budapesti előadása) és Berlioz *Harold Itáliában* című alkotását. 1897. február 16-án századszor csendült fel budapesti operaszínpadon Goldmark leghíresebb operája, a *Sába királynője*. Ez nagy esemény volt; addig csak Gounod *Faustja* ért el Budapesten 250 előadást és Verdi *Aidája* 100-as jubileumot. Az ünnepi előadást a szerző jelenlétében Erkel Sándor vezényelte. Goldmark meghatott levélben mondott érte köszönetet:

Bécs, 1897. február 24.

Kedves, drága Sándorom!

Ha nem ismerném régtől fogva: ezek a sorai akkor is jellemeznék Önt, vagyis a lelkiismeretességet, örömet és odaadást valamennyi mű iránt, melyet a kezébe vesz.

Ezeknél a kis ingadozásoknál a 3. felvonásban csodáltam Önt a legjobban: milyen érzékenyen és biztonságosan vitte magával a pompás zenekart, hogy elkerülje a zavarokat. Ilyesmi csak válogatott, nagyon intelligens énekessel és egy ilyen karmesterrel tehető meg. A művésznőnek, aki az elképzelhető legnagyobb Szulamit és aki egész este teljes lelkesedéssel énekelt, szívesen megbocsátom a felindultságában elkövetett apróságokat. – A felvonások között a közönség annyira igénybe vett, hogy a teljesen elrejtőzött karmesternek egyetlen szónyi köszönetet se mondhattam. Hadd szorítsam meg a kezét ma, kedves barátom, tiszta szívből. A minden részében oly csodálatos előadás, akárcsak a teljes este, emlékezetes marad számomra.

Köszönettel és szíves emlékezéssel üdvözli
hűséges régi híve
Goldmark Károly

Goldmark soraihoz három megjegyzésünk kívánkozik. Az első: levelét nyilvánvalóan megelőzte Erkel Sándor mentegetőzése, amelyben a lelkiismeretes karmester a díszelőadás bizonyos „indiszponált” mozzanatairól a zeneszerző elnézését kérte. A másik: „az elképzelhető legnagyobb Szulamit”, aki „felindultságában elkövetett” bizonyos bocsánatos hibákat, Szabó Róza volt, Erkel Sándor felesége. Goldmarknak a 3. felvonás „kis ingadozásai”-val kapcsolatos szavai pedig azt jelentik, hogy Erkel Sándor a sírból hozott vissza egy szívesebben lévő jelenetet. A karmester lélekjelenléte egyébként legtöbbször dicsért erényeinek egyike volt.

Erkel Sándor élete utolsó filharmonikus évadját Goldmark művével, a *Tavasszal* nyitánnyal kezdte, 1899. november 8-án. Hosszantartó betegségére hivatkozva az Operaház, bizonyára kölcsönös megegyezéssel, 1900-tól nem hosszabbította meg a karmester szerződését. 1900. április 7-én azonban a *Hunyadi László* díszelőadásával tisztelte meg a muzsikust, aki négy évtizeddel korábban üstdobosként került a Nemzeti Színház kötelékébe. Az ünnepségről tudomást szerzett Goldmark is, és gyengéd sorokkal csatlakozott a gratulálókhoz, kijelentve, hogy barátja cím és rang nélkül is a zeneművészet első embere Magyarországon:

Bécs, 1900. április 10.

Legkedvesebb Barátom!

Épp most olvastam, hogy teljes békecsendben megünnepelte 40 éves jubileumát. Nahát, ezen nekem is ott kell lennem. Milyen gyakran, milyen sok művem támadt fel kottasírijából az Ön tiszta, igazán művészi tolmácsolásában! És valahányszor előadtam vagy „ünnepeltem” valamit a budapesti hangversenyteremben vagy színpadon, Ön, kedves Sándorom, mindig hűségesen mellettem volt. Ezért, kedves barátom, szívből megszorítom a kezét és kívánok hosszú egészséget és frissességet, hogy ha többé már nem is felesketve vagy szerződötve, de szabad választása szerint, jókedvvel és szeretettel még sokáig szolgálja szép művészetünket.

Szívből odaadó, régi híve
Goldmark Károly